

MATN STILISTIKASI – STILISTIKANING MARKAZIY BO‘LIMI SIFATIDA

Achilova Mohira
O‘zDJTU magistranti

Matn stilistikasi tilshunoslikda tobora ko‘proq e’tirof etilmoqda va hatto stilistikaning asosiy, markaziy bo‘limi deb ataladi¹ yoki nominatsiya matni uslubining o‘zi oldingi (funktsional uslub yoki nutq uslubi) o‘rniga uning davomchisi sifatida ishlatiladi, bu fan taraqqiyotining yangi bosqichini ko‘rsatadi². Shu bilan birga, kontseptual urg‘udan foydalanish tushunchasiga e’tibor qaratiladi. Shunga alohida e’tibor berish kerakki, konseptual urg‘udan foydalanish muammosi (tilning nutq, nutq faoliyati va aloqa jarayonlarida ishlashi) dastlab taniqli dasturiy tadqiqotlarda ilgari surilgan. Shunday qilib, stilistika uchun foydalanish holati nuqtai nazaridan, so‘nggi tushunchalar mos emas. Yana bir narsani ta’kidlash lozimki, ular tilning qo‘llanish hodisasini matn hodisasi bilan bog‘laydi. Masalan, A.I. Gorshkov: “Matn – foydalanish hodisasidir”³, “Matn stilistikasi matni foydalanish hodisasi sifatida o‘rganadi”⁴; “Matn ... tildan har qanday foydalanish natijasidir”⁵. V.G.Kostomarovning so‘zlariga ko‘ra, matn atamasi bilan parallel ravishda sinonim sifatida faoliyat va nutq nominatsiyalari ishlatiladi. Qiyoslang: “Matnlar uslubi tilning amal qilish voqeligiga asoslanadi”⁶; “Nutq tilning realizatsiyasi sifatida belgilanadi”⁷; “Matn uslubi bizning ongimizda mavjud bo‘lgan tilning amal qilish qoidalari va belgilarining ... majmui sifatida namoyon bo‘ladi”⁸. Boshqacha qilib aytganda, bu atamalar bir-birining o‘rnida ishlatiladi; lekin baribir asosiy e’tibor matn va undan foydalanish atamalariga qaratilgan.

Lingvistik adabiyotlarda qo‘llanishi, amal qilishi, ifodalanishi, nutq shakllanishining sinonim sifatida, o‘zaro almashinadigan so‘zlar sifatida namoyon bo‘lishi isbot talab etmaydi. Matn va nutq atamalari ham qo‘llaniladi va biz bunga alohida e’tibor qaratamiz. N.D. Arutyunova «Lingvistik ensiklopedik lug‘at»da shunday yozadi: «Nutq - bu tilning (kodning) mujassamlashtirilgan realizatsiyasi, u o‘zining kommunikativ maqsadini faqat nutq orqali amalga oshiradi; Nutq tilni foydalanish kontekstiga kiritadi”⁹. "Matn ... kuzatishda berilgan tilni qo‘llashning

¹ А.И. Горшкова, высказанное в его книге «Русская стилистика». - М., 2001

² Костомаров В.Г. Наш язык в действии. - М., 2005.

³ Горшков А.И. Русская стилистика. - М., 2001. С. 53.

⁴ O‘sha yerda, 48-bet.

⁵ Костомаров В.Г. Наш язык в действии. - М., 2005. – С. 36.

⁶ Костомаров В.Г. Наш язык в действии. - М., 2005. – С. 222.

⁷ Костомаров В.Г. Наш язык в действии. - М., 2005. – С. 53.

⁸ Костомаров В.Г. Наш язык в действии. - М., 2005. – С. 42.

⁹ Арутюнова Н.Д. Речь // ЛЭС. М., 1990. - С. 414

yagona haqiqatidir"¹⁰ 17 jildlik akademik lug'atda: "Matn – bu birov tomonidan tuzilgan izchil nutqdir"; "Tekst - bu nutq-ijodiy jarayonning asari ..."¹¹

Shunday qilib, matnni foydalanish hodisasi sifatida talqin qilganda, bu to'g'ri pozitsiyada so'z matni nutq stilistikasi yoki funksional stilistika bo'yicha oldingi ishlarda taqdim etilgan nutq (yoki tilning faoliyati) bilan almashtirilishi mumkin. Buning ajablanarli joyi yo'q. Matn stilistikasining kashfiyotchilaridan biri V.V.Odintsov "Matn stilistikasi nutq stilistikasining bir qismidir" degan. Albatta, matn so'zi (shuningdek, matn stilistikasi) nutq atamasi bilan qayd etilgan umumiy semantik aloqadan tashqari, ma'lum farqlarga ega. Demak, matn odatda nutq (matn) faoliyatining natijasi, boshqacha aytganda, statika sifatida tushuniladi. A.I.Gorshkov shu nuqtai nazardan matnni belgilaydi, unda faqat "tartibli to'liq yaxlitlik" belgilari, mazmun va janr bilan bog'lanishlar, boshqa o'xshash yaxlitliklardan chegaralanish qayd etiladi. Shuningdek: "Matn ... mahsulot, har qanday aloqaning har qanday natijasidir"¹², ya'ni natija va statik jihat bor. Shu bilan birga, nutq doimo jarayonda, dinamika hodisasi, nutq faoliyati, ya'ni tildan (kod) foydalanish haqiqati sifatida tushuniladi. Biroq, masalan, N.D.Arutyunova «Лингвистическом энциклопедическом словаре» asarida "nutq orqali ular ham so'zlashuv jarayonini ... ham, uning natijasini ham (xotira yoki yozish bilan mustahkamlangan nutq mahsulotlari) tushunadi"¹³, deb ta'kidlaydi. Ko'rib turganingizdek, bu yerda yana nutq va matn sinonim sifatida ishlatiladi. Biroq, qoida tariqasida, nutq tilning dinamikasi, harakatdagi til bilan bog'liq. Albatta, matn ham nutqiy-ijodiy jarayonda yaratiladi, lekin odatda matn atamasining o'zi natija sifatida tushuniladi. Hatto "ruscha uslubda" ham A.I. Gorshkov, o'z kontseptsiyasining barcha e'tiborini foydalanish omiliga va shuning uchun dinamikaga qaratgani uchun, pirovardida, matnning umumlashtirilgan tuzilishi (nutq va fikrlash faoliyati natijasida, matn uslubi matn stilistikasi kategoriyasi sifatida va boshqalar) ko'rib chiqiladi. Shunga qaramay, muallif V.V. Odintsov, dinamik jihati, matn tuzilishini tavsiflashda foydalanish jihati ko'rsatilmagan. Albatta, uni ifodalash mumkin, lekin u maxsus tahlil usulini talab qiladi.

Stilistika va matn tushunchalari (shuningdek, nutq) o'rtasidagi munosabat masalasiga ham to'xtalishimiz joiz. Stilistika matnning yagona xususiyati emas, balki muhim xususiyatdir. Ushbu fikr nutqqa ham tegishli: nutq uslubning tashuvchisi sifatida ishlaydi; uning lingvistik vositalari, ekstralingvistik shartli tashkil etilishi, uni qurish tamoyillari, nutq tizimliliigi - bularning barchasi (va nafaqat bu) nutqning stilistik o'ziga xosligini yaratadi. Xuddi shunday - faqat ko'p sonli determinantlar bilan va bir qator matn turlarida (masalan, badiiy, qisman publitsistik) va ta'bir joiz bo'lsa,

¹⁰ Костомаров В.Г. Указ. соч. С. 12.

¹¹ Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. 1981. С. 18.

¹² Костомаров, Указ. соч. С. 12.

¹³ Арутюнова Н.Д. Речь // ЛЭС. - М., 1990. - С. 414.

ko'proq ong'lik, maqsadlilik va badiiylilik bilan - matn stilistikasi shakllanadi.

Uslub matnning (shuningdek, nutqning) belgilaridan biri bo'lganligi hamda uslub va matn turli hodisalarni bildirganligi sababli, bu atamalarni qism va butunlik tamoyilini hisobga olgan holda aniqlab bo'lmaydi. Shunga qaramay, ulardan foydalanish kuzatilmogda. Shuni ta'kidlash kerakki, nominatsiya matni uslubi funksional stilistika yoki boshqacha aytganda, nutq stilistikasi atamalari bilan sinonimdir.

Matn va nutq so'zlarining umumiy ma'nolari (ularning umumiy -semantik "yadrosi") va ular ishlatilganda o'zaro almashish imkoniyati bilan ular o'rtasida farqlar mavjud. Yuqoridagilarga qo'shimcha ravishda, nutqning ma'lum bir tabiiylik, "o'ziga xoslik", so'zdan foydalanishning o'z-o'zidan paydo bo'lishi tushunchalari bilan umuman nutq ma'nosida bog'liqligini ta'kidlash kerak. So'zning matni esa o'ziga xos (hatto sun'iy) yaratish, og'zaki asarning qurilishidir. Bu har qanday holatda ham ushbu atamaning ma'nolaridan birida va biz quyida ko'rib turganimizdek, matn stilistikasining turlaridan birida namoyon bo'ladi.

Matnning zamonaviy uslubi yagona emas. Unda, darvoqe, o'tmishda ko'rsatilgan kamida uchta ichki yo'nalish yoki bo'limni (va shunga mos ravishda atamaning ma'nosini) ajratish mumkin.

Ulardan biri matnni o'ziga xos asar sifatida o'rganadi, asosiy e'tiborni mazmun va uning ifodasi o'rtasidagi munosabat muammosiga qaratadi, shu bilan birga asosiy e'tibor savolga qaratiladi: bu matn qanday tuzilgan, ya'ni mazmun va shakl o'rtasidagi munosabatni tahlil qilish. Bu holda matnni o'rganish strukturaning o'ziga, matnning tuzilishiga qaratilgan bo'lib, uni eng yaxshi o'qishga yordam beradi. Bu yerda tadqiqotning maqsadlari va tahlil qilish metodologiyasi adabiyotshunoslik faniga yaqin, har holda ham o'z tamg'asini oladi. Va ular o'zlarining obyekt sifatida badiiy bo'lmagan matnlarni taxmin qilsalar ham, ular hatto terminologik va, eng muhimi, bu muhrni aks ettiradi. Masalan, matnning tuzilishini belgilashda syujet, fabula, g'oya va hokazo atamalaridan foydalanish, yoki, masalan, A. I. Gorshkovning eslatib o'tilgan kitobida, hikoya qiluvchi obrazi matni tuzilishi tahliliga kirish.

Umuman olganda, matn uslubini bunday tushunish V. V. Odintsov tomonidan talqin qilinishi bilan bog'liq. Garchi inkor etilmaydigan jozibador yangilik, ta'bir joiz bo'lsa-da, foydalanish muammosi bilan bog'liq bo'lgan stilistikaning ushbu turi pafosidir. Biroq, bu nazariy taklifni amalga oshirish kelajakdagi masala ekanligi aniq.

Tilni harakatda o'rganish sifatida zamonaviy matn stilistikasining yana bir ichki bo'linmasi tildan matnlarni qurish vositasi sifatida foydalanishni, matnni tashkil etish tamoyillariga lingvistik bo'lmagan omillarning ta'siri muammolarini, shuningdek, matnlarning turli guruhlarida til vositalarini tanlash, tilni shakllantirishning yo'nalishini ko'rib chiqadi. Bu jihat, ko'rib turganimizdek, funksional stilistikaning o'z tarixining yangi bosqichidagi rivojlanishini ifodalaydi. Bu yo'nalishda, qoida

tariqasida, biz alohida ish (albatta, kuzatishning dastlabki obykti) haqida emas, balki turli xil matnlarni guruhlariga bo'lish haqida gapiramiz.

Shuningdek, biz stilistikaning uslubi deb ataladigan, lekin matnning tilshunosligi (yoki grammatikasi) bilan tutashgan joyda joylashgan uchinchi yo'nalishni ham nomlashimiz mumkin. Bu matnga to'g'ri lingvistik yondashuv bo'lib, xususan, matnning tuzilishi, qurilishi, umuman olganda, uning birliklari (matn birliklari: abzas, nasriy bayt va boshqalar) va ularning stilistik vazifalari, uslubiy ahamiyati hamda ularning butun matn tarkibidagi bog'lanishlarini ko'rib chiqadi. Bu matn birliklari resurslari stilistikasining bir turi¹⁴.

Butun matn kontseptsiyasini ishlab chiqish, T.V.Matveevaning matn toifalarini o'rganishga izchil funksional va uslubiy yondashuvi va ikkinchisini turli funksional uslublarda amalga oshirish bilan bog'liq holda ham ta'kidlash kerak¹⁵.

Xulosa sifatida shuni aytishimiz mumkinki, matn stilistikasi tilshunoslikda stilistikaning asosiy, markaziy bo'limlaridan hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Арутюнова Н.Д. Речь // ЛЭС. М., 1990. - С. 414
2. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. - М., 1981.
3. Горшков А.И. Русская стилистика. - М., 2001. С. 53.
4. Костомаров В.Г. Наш язык в действии. - М., 2005.
5. Матвеева Т.В. Текстовая категория // Стилистический энциклопедический словарь русского языка. М., 2003.
6. Матвеева Т.В. Функциональные стили в аспекте текстовых категорий. -Свердловск, 1990.
7. Солганик Г.Я. Стилистика текста. - М., 1997.

¹⁴ Солганик Г.Я. Стилистика текста. - М., 1997.

¹⁵ Матвеева Т.В. Функциональные стили в аспекте текстовых категорий. Свердловск, 1990; она же. Текстовая категория // Стилистический энциклопедический словарь русского языка. М., 2003.